

JOSEP DE C. SERRA RÀFOLS: UNA VIDA DE FIDELTAT I DEDICACIÓ AL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA. L'EXEMPLE DE LA *BAETULO* ROMANA

JOSEP GUITART I DURAN
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Les intervencions de Josep de C. Serra Ràfols a l'arqueologia badalonina al llarg de gairebé mig segle son molt paradigmàtiques de la seva valuosa i extensa contribució a l'arqueologia catalana. La seva dedicació a la *Baetulo* romana es va iniciar en els anys vint amb el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarracoenensis*, el *Baetulo-Blanda*, i amb l'estudi arqueològic de la casa romana del carrer Lladó; va continuar en els anys de la República amb les importants excavacions al Clos de la Torre, el punt neuràlgic d'aquell jaciment; i va culminar, ja en els difícils anys de la postguerra, amb el seu suport decisiu per a la salvaguarda i l'explotació científica del patrimoni arqueològic d'aquella ciutat romana. Les importants realitzacions i les potencialitats futures de l'arqueologia i de la museografia de la Badalona actual no haurien estat possibles sense la tenacitat i la dedicació del valuós arqueòleg a qui dediquem aquest homenatge.

PARAULES CLAU

Forma Conventus Tarracoenensis, *Baetulo*, Clos de la Torre, Museu de Badalona.

Josep de C. Serra i Ràfols: a life of loyalty and dedication to the archaeological heritage of Catalonia, the example of Roman Baetulo.

ABSTRACT

The involvement of Josep de C. Serra Ràfols in Badalona's archaeology over almost half a century is highly paradigmatic of his valuable and extensive contribution to Catalan archaeology. His dedication to Roman *Baetulo* started in the 1920s with the first issue of the *Forma Conventus Tarracoenensis*, the *Baetulo-Blanda*, and with the archaeological study of the Roman house

on Lladó street, continuing in the years of the Republic with important excavations at Clos de la Torre, the focal point for that site, and culminating in the difficult post-war years with his decisive support to safeguard and scientifically explore the archaeological heritage of that Roman city. The important work achieved and future potential of today's Badalona in archaeological and museum terms would not be possible without the tenacity and dedication of the valuable archaeologist we are paying homage to.

KEYWORDS

Forma Conventus Tarraconensis, Baetulo, Clos de la Torre, Badalona Museum.

Agraïixo a la Societat Catalana d'Estudis Històrics la invitació a sumar-me a aquest homenatge a Josep de Calasanç Serra i Ràfols amb una contribució feta des de la meva vivència personal amb relació a la seva persona i a la seva obra i amb referència especialment a la seva intervenció a la *Baetulo* romana. Ho faig amb gust des de la convicció que va ser un personatge important per a la cultura del nostre país i també per a la meva ciutat d'origen, Badalona, i ben conscient que, malgrat la distància generacional que ens separava, va deixar una petja profunda en la meva formació com a arqueòleg.

Vaig tenir el privilegi de poder tractar-lo personalment quan jo, molt jove encara, en els primers anys seixanta m'iniciava en la arqueologia col·laborant els dissabtes a la tarda al jaciment de la vil·la romana de Can Sentromà, al costat d'un grup de tianencs i badalonins, i Serra, que havia començat les excavacions i havia encoratjat el baró d'Esponellà a continuar-les, ens visitava periòdicament i participava a les tertúlies posteriors al treball de camp, en què es parlava no només d'arqueologia. A mi i als meus companys, aquelles converses ens permetien connectar gairebé sense adonar-nos-en amb aquell esperit d'abans de la guerra que s'havia orientat cap a una arqueologia al servei d'una cultura ben arrelada al país. Després a la universitat, ja ben conscientment, amb Maluquer i les seves evocacions al mestre Bosch Gimpera, ens endinsàrem ja plenament en aquella historiografia de l'arqueologia que havia de marcar els nostres primers passos en la arqueologia científica.

L'encàrrec de parlar de Serra i Ràfols i de l'arqueologia de *Baetulo* probablement ha estat per part dels organitzadors d'aquesta jornada una opció en certa manera aleatòria, donada pel fet que els altres ponents ja cobrien els diversos

aspectes més generals de les aportacions de fons i de la significació de la personalitat de Serra, però a la vegada volien comptar amb la meua col·laboració, amb una deferència que agraeixo. Però, quan m'he plantejat com enfocaria la meua intervenció, m'he fet conscient que evocar en aquest homenatge la seva contribució a l'arqueologia badalonina és molt adequat, no només perquè hi va tenir un paper cabdal, sinó també perquè la seva intervenció a Badalona, a més de reeixida i important, és també molt representativa de la forma de treballar de Serra i de com es plantejava l'actuació als jaciments importants, amb una clara visió de futur i amb constància i paciència exemplars, trenant col·laboracions i complicitats locals i aprofitant en cada moment les possibilitats i les oportunitats que es presentaven, per tal d'avançar en cada lloc amb un projecte a llarg termini adequat a la importància de cada jaciment. I això, que veiem molt bé en l'exemple badaloní, ho va repetir simultàniament en molts altres jaciments arqueològics del país.

L'EXCAVACIÓ DE LA CASA ROMANA DEL CARRER LLADÓ, 1927

De fet, Josep Serra i Ràfols va ser un dels pioners de l'arqueologia badalonina. La seva primera intervenció important es va produir el 1927 amb l'excavació de la casa romana del carrer Lladó. Va ser el que avui anomenaríem una excavació preventiva, provocada per l'obertura d'unes rases que van posar al descobert diversos mosaics romans. El Servei d'Excavacions hi va intervenir, es va obrir en extensió i aparegueren les restes de la totalitat de l'atri d'una casa romana amb bona part de les sales, pavimentades amb mosaic, que l'envoltaven.

Serra va portar a terme l'estudi i la publicació dels resultats en un article que estava redactat ja el 1928 i que es va incloure a l'anuari de l'IEC que recollia les activitats realitzades entre 1927 i 1931. La publicació d'aquestes restes, de manera senzilla però molt precisa i amb bona planimetria, va fer que durant molts anys aquesta casa fos un dels exemples de referència més utilitzats de casa itàlica d'atri a la península Ibèrica. Encara molts anys després, a Albert Balil, en el seu estudi sobre la casa romana a Espanya, li donava molt de joc per interpretar el fenomen, després d'apurar l'anàlisi dels mosaics per intentar afinar la seva cronologia.

Acabada l'excavació, els mosaics descoberts van ser extrets i portats a Barcelona, i quan es va constituir el Museu Arqueològic de Barcelona l'any 1935 van

ser unes de les peces estrella de les sales dedicades a la casa romana. A Badalona, al carrer Lladó, les restes arquitectòniques de la casa van quedar conservades però cobertes sota els patis de la finca on havien aparegut.

En el mateix moment que es portava a terme aquesta troballa a Badalona, Serra estava ultimant una altra recerca important i pionera que havia de tenir també un ressò considerable, i que seria paradigmàtica. Era el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*, és a dir, el primer fruit referent a Catalunya del projecte internacional de la *Forma Orbis Romani*, promogut per la Unió Acadèmica Internacional junt amb altres projectes de recerca interacadèmics a partir de la seva creació el 1919. L'Institut d'Estudis Catalans, que va formar part de la Unió Acadèmica des dels moments fundacionals, es va adherir a aquest projecte, que havia estat proposat per l'Accademia dei Lincei de Roma amb l'objectiu de portar a terme un aplec de materials que havien de servir per aixecar la carta arqueològica del món romà. L'IEC va encomanar a Serra que s'ocupés de la part catalana d'aquest projecte, i així va ser com va esdevenir el pioner de les cartes arqueològiques de la península Ibèrica. Una línia de recerca que va desenvolupar els anys següents, i en la qual va excel·lir a la mateixa alçada que els seus companys internacionals del projecte.

No em detindré aquí en aquest aspecte tan transcendent de l'activitat arqueològica de Serra, ja que una altra ponència d'aquest homenatge ha desenvolupat a bastament totes les implicacions i les connotacions de la seva actuació en aquest camp. Subratllaré només que aquell primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis* que ell publicava el 1928 era el *Baetulo-Blanda*, és a dir, el dedicat al territori comprès entre el Besòs i la Tordera; per tant, s'obria precisament amb l'estudi del territori i el nucli urbà de la *Baetulo* romana, que tenia en aquest fascicle un protagonisme notable. Aquí va publicar per primera vegada els resultats de l'excavació de la casa romana del carrer Lladó que s'acabava de descobrir quan ell ultimava els originals de la *Forma*; en donava el que ell en deia una notícia provisional, però ja ben il·lustrada i amb la planimetria correcta que havia elaborat Josep Maria Gudiol. L'estudi complert es publicaria poc després, tal com ja he apuntat, a l'anuari de l'IEC.

Serra va comptar per elaborar aquest primer fascicle de la *Forma* amb col·laboradors ben destacats i experimentats, com Puig i Cadafalch i Josep Colomines, i també amb joves principiants, algun dels quals, com Marià Ribas, havia de tenir mes endavant un paper destacat en l'estudi arqueològic de la comarca. A Badalona també es va buscar la col·laboració necessària per poder fer el que

avui podem qualificar com la primera prospecció arqueològica intensiva del territori de la *Baetulo* romana. Entre els col·laboradors badalonins, el més destacat en aquest moment va ser Ricard Martin Alberó.

Ja aleshores es van situar en el mapa, a més del poblat ibèric de Puig Castellar, que s'havia començat a excavar a principis de segle, molts altres jaciments que en els anys posteriors es van anar convertint en peces clau de l'arqueologia de la zona, com per exemple els poblats ibèrics del turó d'en Boscà i el del turó de les Maleses o la vil·la romana de Can Pexau, que en aquells moments es detectaren només per la recollida superficial de ceràmica i d'algun altre vestigi. Però sobretot es feia una descripció general de les restes conegudes de la ciutat romana de *Baetulo*, recollint els treballs anteriors de les darreries del segle XIX de Gaietà Soler i de Jaume Solà i Seriol i els resultats de les darreres prospeccions i excavacions que s'hi estaven portant aleshores a terme.

A Badalona totes aquestes troballes, validades per l'estudi i la valoració que Serra avançava en les seves publicacions, mostraven clarament les potencialitats de l'arqueologia badalonina. A més, s'assenyalava amb rotunditat l'àrea més important i amb més possibilitats d'intervenció del jaciment de *Baetulo*: la finca del Clos de la Torre, situada al costat de l'església de Santa Maria, i l'Hort de les Monges franciscanes contigu a aquella finca. D'altra banda, l'activitat arqueològica d'aquells anys, liderada científicament per Serra, havia fet sorgir un grup de col·laboradors que, sobretot des de l'Agrupació Excursionista de Badalona, començaria a tenir cura i a fer el seguiment de les troballes arqueològiques a la ciutat i aviat iniciaria la constitució d'un museu local.

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL CLOS DE LA TORRE: 1934-1936

La segona intervenció important de Serra, i molt decisiva per a l'impuls de la descoberta de la *Baetulo* romana, es va produir a partir de l'any 1934. Des de les darreries del segle XIX –quan s'havia obert el carrer del Temple per comunicar directament l'església de Santa Maria, situada al nucli medieval de Dalt de la Vila, amb l'eixample de la Badalona moderna–, la finca del Clos de la Torre havia quedat afectada per un projecte d'urbanització que es proposava com a primer objectiu obrir un carrer important, d'uns 175 metres de llargada, que havia d'unir el carrer del Temple amb la carretera de la Conreria. Aquest projecte afectava per tant tota la part baixa de la finca, que fins aleshores havia

estat dedicada exclusivament al cultiu organitzat en terrasses a diferents nivells. L'obertura del carrer faria possible tot seguit la construcció d'habitatges a banda i banda, amb la qual cosa, en definitiva, s'aniria a la urbanització total del Clos de la Torre, que en aquells moments havia esdevingut de fet una illa verda molt a prop del centre de la ciutat.

Va ser al principi de 1934 quan l'Ajuntament de Badalona va decidir començar l'obertura del carrer, que aleshores estava ja clar, com hem vist, que havia d'incidir sobre la part presumptament més valuosa del jaciment arqueològic. L'aparent conflicte d'interessos entre el patrimoni arqueològic i el desenvolupament urbanístic estava servit. En aquest cas l'actuació no comportava rebaixos de terres, ans al contrari, calia terraplenar la part baixa del Clos per assolir una cota d'un metre i mig més alta al costat de la carretera de la Conreria i fins a cinc metres a la confluència amb el carrer del Temple. Era clar que la investigació arqueològica havia de ser prèvia, ja que una vegada feta la nova urbanització seria ja impossible actuar-hi.

La gestió d'aquesta situació no va ser fàcil i Serra hi va tenir un paper cabdal, amb l'autoritat moral que li donava intervenir des del Servei d'Excavacions Arqueològiques, coordinat científicament per l'IEC, i des de les noves estructures de política patrimonial que s'estaven creant en la nova situació que s'havia encetat amb la instauració de la Segona República i del Govern Autònom de la Generalitat. Era el moment en què des de la Generalitat i l'IEC s'estava treballant amb empenta per institucionalitzar una política de patrimoni arqueològica eficient, i es feien ja els passos per crear un Museu d'Arqueologia que pogués fer de pal de paller d'aquesta política. El 1932 s'havia constituït el Patronat del Museu d'Arqueologia, que tenia com a president i secretari respectivament Puig i Cadafalch i Bosch i Gimpera, i Serra n'era un dels conservadors. El nou museu s'inauguraria oficialment el novembre de 1935, però la seva tasca ja tenia una incidència important a Catalunya des dels anys anteriors.

A Badalona, la veu d'alerta la van donar els col·laboradors badalonins de Serra quan es va començar a abocar runa i deixalles començant per l'extrem del Clos de la Torre que donava a la carretera de la Conreria. Des de l'Agrupació Excursionista de Badalona, i encapçalats per Joaquim Font i Cussó, van considerar que la seva obligació era fer tot el possible per impedir soterrar el jaciment abans de fer-hi sondatges arqueològics i, si era possible també, excavacions en extensió.

Amb molt de voluntarisme van començar els sondatges a mitjan mes de febrer de 1934, abans d'haver aconseguit aturar els abocaments. Els primers

sondatges es van fer al límit de l'abocament ja realitzat, situació que va comportar un estira-i-arronsa: els abocaments continuaven i els sondatges s'havien d'anar endinsant als camps del Clos de la Torre. Val a dir que tots aquells sondatges donaven positiu, amb restes d'edificacions d'època romana. Finalment, en els primers dies del mes d'abril, en el darrer d'aquests sondatges, situat ja a uns quaranta metres de la carretera de la Conreria, es va produir a l'interior de les restes d'un àmbit d'època romana la troballa d'una *tabula hospitalis* de bronze, una peça de gran valor arqueològic que va servir de revulsiu per redreçar la situació angoixant en què s'estava produint aquella actuació arqueològica, que fins aleshores coexistia de mala manera amb les tasques de terraplenament de la zona, que no s'havia interromput en cap moment.

La peça va ser portada de seguida al laboratori del Servei d'Excavacions per netejar-la i consolidar-la, i Serra en va fer un primer estudi que es va publicar ràpidament en el número de novembre d'aquell mateix any del *Butlletí* dels Museus d'Art de Barcelona. L'espectacularitat de la troballa va permetre que de moment s'aturés la invasió de carros abocant runa i terra, i en els primers mesos de l'any següent es van formalitzar els treballs arqueològics amb un programa ambiciós que va permetre portar a terme l'excavació en extensió d'una superfície propera als mil quatre-cents metres quadrats, a més d'algunes cales de sondeig fins al carrer del Temple.

Des de l'inici dels treballs l'Institut d'Estudis Catalans, amb Serra al davant, va inspirar i va fer costat als badalonins de l'Agrupació Excursionista, que van portar la iniciativa i el protagonisme local. Serra va assumir la direcció tècnica dels treballs i Font i Cussó va ser el director del dia a dia a peu d'excavació, i ambdós van col·laborar intensament per tirar endavant el projecte. L'IEC hi va aportar ajuda econòmica, que es va utilitzar per pagar jornals d'excavació, i es va convèncer també l'Ajuntament perquè aportés mà d'obra de les brigades municipals.

El resultat va ser espectacular. Les restes de la ciutat romana de *Baetulo* apareixien amb tota la seva força evocadora. Es documentava per primera vegada el recinte amb què els romans havien fortificat la seva ciutat; així, es descobrien restes notables de la muralla del moment fundacional, amb una de les seves portes i la torre de defensa quadrangular que la flanquejava; també es descobria la via, curosament pavimentada, que entrava a la ciutat per aquesta porta, i es va poder seguir el seu traçat sobre la base de les diverses cales practicades fins al carrer del Temple.

De gran interès va ser també el descobriment d'una àmplia àrea situada immediatament fora muralla amb una complexa superposició de restes constructives, que documentaven l'expansió de la ciutat fora els seus murs, quan la pau romana havia deixat sense utilitat defensiva el recinte fortificat bastit en el moment de la fundació. Es podien distingir clarament almenys dos períodes constructius successius. El més antic, relacionat amb l'ocupació del costat de la via, amb edificacions que probablement tindrien la funció de *tabernae* relacionades amb aquest punt de pas de qui s'encaminava cap a la porta de la ciutat. I al damunt d'aquestes primeres construccions, que ja havien desbordat el recinte fortificat segurament en un moment molt primerenc de l'època imperial, es van documentar les restes del que molt probablement fou el pati d'una gran casa senyorial que s'estenia cap al nord-oest. En una de les dependències contigües a aquest pati és on es va trobar l'esmentada *tabula hospitalis*, document que inscrivia sobre bronze el pacte d'hospitalitat i patronatge entre els *baetulonenses* i un personatge anomenat Quint Licini Silvà Granià. Per això l'arqueologia i la museografia badalonina posterior, que ha pogut documentar altres parts importants probablement d'aquesta mateixa casa, l'ha anomenada la casa o el palau de la família dels Licini a *Baetulo*.

Gens menyspreables tampoc, encara que més modestes, foren les troballes fetes a l'àrea excavada també en extensió, en uns tres-cents metres quadrats, al costat de la via quan aquesta transcorria ja per l'interior de la ciutat. Aquí es van documentar restes d'edificis, que es podien interpretar com a *tabernae*, que donaven a la via. Al costat d'aquestes, un carrer de poc més de tres metres d'amplada sortia de la via en perpendicular a aquesta i es dirigia cap al nord-oest. Aquest carrer se situava a uns trenta-cinc metres de distància de la porta de la muralla, i aquesta mesura donava una indicació valuosa: l'amplada d'una illa de cases de la ciutat calia situar-la entorn d'aquesta mesura, que resultava que coincidia amb la mesura romana d'un *actus*, és a dir, 120 peus romans (35,48 metres), molt utilitzada com a mòdul de les illes en la planificació urbanística ortogonal romana en les fundacions urbanes de nova planta. L'arqueologia badalonina donava per primera vegada una mica d'informació sobre l'urbanisme de *Baetulo*.

A més, aquestes excavacions a la part baixa del Clos de la Torre van proporcionar algunes peces singulars de remarcable interès arqueològic, entre les quals, a més de la ja esmentada *tabula hospitalis*, cal mencionar la petita escultura de marbre que representa la deessa Venus, modelada amb molta delicadesa, l'anomenada Venus de Badalona, que amb els anys ha esdevingut una peça emble-

màtica per als badalonins; i les dues pollegueres de bronze, espectaculars i ben conservades, trobades *in situ* a la porta de la muralla i sobre les quals girarien el eixos dels dos batents de la porta que tancava i obria la ciutat. Tos els materials que va donar l'excavació van ser dipositats al Museu de Badalona que l'Agrupació Excursionista de Badalona estava desenvolupant amb la col·laboració de l'Ajuntament i del Servei d'Excavacions de l'IEC, i que integrava de fet en la xarxa de museus que el Patronat del Museu d'Arqueologia de Barcelona havia començat a promoure des de la seva creació el 1932.

Amb l'aixecament militar de juliol de 1936 i el trasbals de tota mena que això va produir a les institucions i a la societat catalana es van aturar, com tant altres coses, les excavacions del Clos de la Torre, de la mateixa manera que quedaven paralitzats de moment els projectes d'urbanització d'aquesta part tan central de Badalona. També el govern de Catalunya i les institucions de patrimoni cultural que s'havien anat posant en marxa els anys anteriors van quedar absorbides per tasques més peremptòries sorgides amb la nova situació.

La tasca arqueològica feta al Clos entre 1934 i 1936 només havia actuat en extensió a la meitat de la zona afectada pel carrer que l'Ajuntament es proposava obrir en primera instància; a l'altra meitat, la més propera al carrer del Temple, només s'hi havien fet alguns sondeigs. A més, el treball dels arqueòlegs s'havia limitat estrictament a l'espai marcat sobre el terreny per aquell carrer. Tal com va deixar escrit un dels protagonistes, una línia de filferro espinós marcava el límit del carrer i els excavadors no podien passar d'aquest límit; és a dir, les tasques de prospecció no es van poder estendre gens a la resta de les terres del Clos de la Torre. Però la feina feta, com hem vist, era prou significativa i emblemàtica, i més endavant incidiria de manera decisiva en el desenvolupament futur de l'arqueologia badalonina.

En els primers anys de la postguerra la situació al Clos de la Torre va quedar aturada, quasi fossilitzada podríem dir: d'una banda s'hi van fer alguns nous abocaments de runa, però de l'altra les restes descobertes van quedar a la vista abandonades. Tenim un testimoni d'excepció d'aquella realitat: Maria Aurèlia Capmany, que en aquells anys de postguerra va treballar en l'ensenyament a Badalona, ens l'ha deixat escrit en el seu pròleg al llibre homenatge a Joaquim Font i Cussó editat pel Museu de Badalona el 1980, i sens dubte es oportú tornar-lo a reproduir aquí, ja que cospa bé l'ambient d'aquells anys:

Jo les recordo molt bé [diu Maria Aurèlia], aquelles excavacions abandonades en els anys tristos de la postguerra, l'abandó d'aquell tros de Badalona antiga

JOSEP GUITART I DURAN

era com una ferida feta a l'ànima de la ciutat. En la meua *Betúlia* que tantes vivències reflecteix de la meua vida a Badalona, hi ha una petita pinzellada de la impressió que em produïa aquella ferida: m'havien dit que per aquell cantó, a recer de la costa, hi havia les excavacions de l'antiga ciutat romana, que la guerra havia deixat a mig descalçar. Al tombant del turó, separada del camí per un pendent de grava, apareixia la vella ciutat. Millor dit, apareixien aquí i allà trossos de paret escalabornada i algun racó de paviment de pedretes grises, però tenia un cert encís, com si et vingués a trobar de molt lluny un record que no era altra cosa que històries apreses en llibres, i també la llum molt rosada, tendra de la tarda, i l'herba que havia crescut entre la pedra grisa i la presència pròxima, massa viva, de les cases allisades per les bombes. Tot això, i encara les veus d'uns xicots que es perseguen per sobre les restes de parets. Vaig quedar-me una estona mirant-los des de dalt del camí. Els nois de l'escola hi anaven a jugar ignorants, sens dubte, de tot el que significava de derrota i de vergonya aquella terra esbucada...

El 1939, tot just acabada la guerra, Serra publicava un article en el primer número de la revista *Ampurias* amb els resultats fonamentals de les excavacions badalonines al Clos de la Torre, i deixava ben assentada per a la historiografia la importància arqueològica i històrica del jaciment badaloní. La situació política, però, era molt dura, i poc després, en els primers mesos de 1940, l'Agrupació Excursionista de Badalona era clausurada per ordre governativa i el Museu de Badalona, que havia estat bastit per aquesta entitat, era desmantellat, sense que servissin de res les protestes de significatives personalitats culturals badalonines, i sense que Serra ni els altres membres del Museu Arqueològic de Barcelona i de l'IEC que no s'havien vist forçats a marxar a l'exili tinguessin cap capacitat per oposar-s'hi.

La desfeta institucional va ser profunda i els primers anys de la postguerra van ser especialment durs i eixorcs en molts aspectes, i també i molt especialment en el camp cultural. Però Josep de C. Serra i Ràfols encara era jove i estava en un moment de plena creativitat, i va seguir produint malgrat el parèntesi. Així, en els primers anys de la postguerra, continuant la seva estreta col·laboració amb Josep Colomines, va posar a punt la documentació per a la publicació de la Carta Arqueològica de la província de Barcelona, ordenant el material que des de 1914 el Servei d'Excavacions havia anat recollint amb el lideratge de Bosch i Gimpera i Puig i Cadafalch i amb la valuosa contribució de la xarxa de col·laboradors locals, que el mateix Servei havia anat promovent, i que ja havia donat un primer fruit important en el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*.

LA POSTGUERRA I LA REPRESA DE L'ACTIVITAT ARQUEOLÒGICA A BAETULO

Passats els anys de la Segona Guerra Mundial, i ja iniciats els anys cinquanta, es produiria la tercera intervenció de Serra en pro de la salvaguarda i el desenvolupament de l'arqueologia badalonina. Havien passat gairebé vint-i-cinc anys des de l'excavació de la casa romana del carrer Lladó i més de quinze des de les excavacions del Clos de la Torre; però ell, que en aquells moments era l'arqueòleg més ben informat de les potencialitats de l'arqueologia romana de Catalunya, era ben conscient de la importància d'aquest jaciment, i quan va poder va fer el possible per insistir en la seva salvaguarda i la seva explotació científica i patrimonial. Per a l'arqueologia de Badalona, la seva persistència i tenacitat va ser providencial. A nosaltres, que sabem que això no era una excepció sinó la característica més emblemàtica de la seva obra com a arqueòleg en els difícils anys en què va haver d'exercir-la, ens ajuda a comprendre el personatge i la coherència de la seva actuació projectada en la llarga durada en la mesura de les seves possibilitats.

Des de 1945 Serra i Ràfols, amb el suport des de Madrid de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas dirigida per Julio Martínez Santa-Olalla —que en els anys vint, durant la seva estada a Barcelona, havia estat deixeble de Bosch i Gimpera—, havia muntat la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona. El baró d'Esponellà, Epifani de Fortuny, va assumir, a petició de Serra, el càrrec de comissari provincial i el seu aval va fer possible que ell s'encarregués inicialment de la secretaria. Des d'aquest organisme, Serra va aconseguir reciclar i fer revivre l'esperit de l'antic Servei d'Excavacions pel que fa al desenvolupament d'aquella xarxa de grups locals, que ara passaven a ser les Comisarias Locales.

Aquesta fase de la trajectòria de Serra Ràfols, que es va estendre fins al 1956, és de gran interès i potser és la que caracteritza millor el personatge. I encara que aquí no entraré en el detall ni en la valoració global de l'activitat d'aquells anys, que ja he tractat en altres llocs i que és objecte també d'una altra intervenció en aquesta jornada, sí voldria remarcar només que jo veig l'actuació de Serra d'aquests anys com una mostra de fidelitat al país, buscant esclerxes en la situació complexa i desfavorable del moment, intentant salvar i mantenir el possible del llegat important de l'actuació dels anys de la Mancomunitat i de la República en l'espera i la perspectiva d'una millora de la situació política imposada per la dictadura. Durant tots aquells anys Serra va mantenir el contacte

amb Bosch i Gimpera, exiliat a Mèxic, que veia bé aquest intent, com ho mostra la correspondència entre ells dos, i que a més va ser un dels actors importants en la represa de l'Institut d'Estudis Catalans en la clandestinitat, les activitats del qual s'havien iniciat privadament el 1942 amb la celebració del primer Ple de la postguerra a casa de Puig i Cadafalch, que acabava de retornar de l'exili.

A Badalona, a principis dels anys cinquanta, en el marc de les obres de vialitat que es van portar terme per preparar el Congrés Eucarístic que es va celebrar a Barcelona el 1952, es va reprendre i culminar l'obertura del carrer que travessava la part baixa del Clos de la Torre, que de fet possibilitava el desdoblament de la carretera nacional Barcelona-Mataró que travessava el centre de Badalona. Aquesta vegada l'obra es va portar a terme sense tenir en compte per a res les restes arqueològiques, que van quedar soterrades bastants metres per sota del terreny ferm del nou carrer sense que sorgissin ni oposició ni protestes, impossibles en la situació repressiva d'aquells anys i per la urgència de la commemoració que es preparava.

Poc després, en conseqüència i tal com era d'esperar, es va començar a moure la urbanització de tot el Clos de la Torre. El 1954 s'aprova el Pla General d'Urbanització i tot seguit s'inicià la parcel·lació. El somni que s'havia acaronat en els anys de la República de convertir el Clos de la Torre, en tot o en part, en un parc arqueològic es feia ara absolutament impossible, diria que gairebé implantejable amb la situació que vivia el país. La guerra i llarga postguerra s'havien endut aquell somni i aquelles potencialitats, que vistes amb la perspectiva d'avui es evident que haurien comportat una Badalona ben diferent a la que avui tenim i potser homologable amb altres ciutats històriques europees que van saber i poder emprendre en el seu moment projectes d'aquesta envergadura. Val a dir que, ja en aquells anys de les primeres excavacions al Clos de la Torre, a ningú se li escapaven les dificultats econòmiques ni tampoc, i sobretot, la complexitat urbanística que hauria comportat emprendre un planteig ambiciós en aquest sentit, i el més conscient de totes aquestes dificultats era sens dubte Serra i Ràfols, que promovent l'excavació en extensió tal com s'havia començat, i demostrant la potencialitat del jaciment, probablement no descartava que es pogués arribar a algun tipus de solució en aquesta línia. Hem de tenir en compte, quan repensem aquella situació, que l'extensió del Clos de la Torre s'apropava a les 2,5 hectàrees, és a dir, una superfície propera a una quarta part de tota la *Baetulo* romana intramurs, i que estava enclavat a la part més ben conservada del jaciment. Sempre he estat convençut que, sense la guerra per entremig,

l'empenta que en aquell moment tenien el Patronat del Museu d'Arqueologia de Barcelona i el Servei d'Excavacions, i el mateix Serra i Ràfols, amb el suport que s'havia generat a Badalona a l'entorn de l'Agrupació Excursionista, haurien aconseguit trobar i negociar alguna solució més adequada a la importància del jaciment.

El 1954 tot era ben diferent, però la persistència de Serra tornaria a fer-se present a Badalona. La Comissaria Provincial de Excavaciones estava en el seu millor moment, actuava amb pragmatisme i eficàcia en diversos punts de la província, i partint dels col·laboradors de l'antic Servei d'Excavacions havia desplegat i oficialitzat una xarxa de comissaries locals, en molt bona part voluntaristes però eficients, especialment en la tasca d'informació i salvaguarda del patrimoni arqueològic. En aquesta tasca, el tàndem que feien el baró d'Esponellà i Serra i Ràfols va funcionar molt bé i ambdós es complementaven a la perfecció. Al capdavant de la comissaria local de Badalona hi van col·locar Josep Maria Cuyàs i Tolosa, antic membre de l'Agrupació Excursionista de Badalona, que ja havia col·laborat amb Serra abans de la guerra i havia intentat sense èxit oposar-se amb altres membres de l'Agrupació al desmantellament, l'any 40, del Museu de Badalona, fet pel qual havia patit represàlies per part de membres de la Falange local.

En iniciar-se les obres d'urbanització del Clos de la Torre la comissaria es va mobilitzar. Serra i Cuyàs estaven a l'aguait, ben conscients de les enormes potencialitats arqueològiques d'aquells solars que s'anaven a construir. Ells dos, amb el baró d'Esponellà al capdavant, van iniciar una sèrie de contactes a Badalona i a Barcelona que van convèncer les autoritats locals que calia portar a terme treballs d'excavació arqueològica abans de procedir a la construcció de la primera illa de pisos que un promotor es disposava ja a començar.

El mes d'octubre del mateix 1954 s'iniciaven els treballs d'excavació en aquell solar situat a l'angle entre el carrer del Temple i la nova carretera, que funcionava ja com una artèria de circulació important. El gener de l'any següent començaven a aparèixer les restes d'un espectacular edifici termal extraordinàriament ben conservat gràcies al fet que s'havia construït encaixat al fons d'una de les terrasses que els urbanistes que van planificar la *Baetulo* romana havien ideat per adaptar-se a l'acusat desnivell d'aquesta part baixa de la ciutat, mantenint a la vegada l'ordenació urbanística ortogonal. La prossecció de l'excavació en extensió va permetre descobrir en planta la totalitat d'aquelles termes públiques, amb els seus paviments de mosaic gairebé intactes al tepidari i el caldari, i també es va posar al

descobert en extensió un dels carrers de la ciutat romana amb el seu clavegueram, que discorria en direcció mar-muntanya pel costat mateix de l'edifici termal.

La troballa va tenir un fort impacte en l'opinió pública i la seva difusió als mitjans de comunicació va ser notable. La Comissaria Provincial es va implicar de ple en el tema, en estreta col·laboració amb Josep Maria Cuyàs. De seguida es va començar a perfilar una possible solució de compromís per conservar les restes trobades: l'Ajuntament de Badalona compraria el solar on havien aparegut les termes amb l'objectiu d'edificar-hi un futur Museu de Badalona, que tindria una planta soterrani amb les restes de les termes romanes visitables. La idea, que s'inspirava en el Museu d'Història de Barcelona, amb les restes arqueològiques de la *Barcino* romana visitables sota la plaça del Rei, va quallar ràpidament. A la resta de l'illa es prosseguiria la construcció dels blocs d'habitatges previstos.

L'agost d'aquell mateix any es posava la primera pedra del nou museu en un acte multitudinari, i poques setmanes després visitava Badalona i les seves troballes arqueològiques el ministre d'Educació, Joaquín Ruiz-Jiménez, que participava en un acte de celebració a l'aire lliure al mateix jaciment. Poc després, el mes d'octubre, se celebrava a Badalona la VIII Reunión de la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, la reunió anual que aplegava els comissaris locals per exposar en les seves ponències les activitats arqueològiques realitzades. Aquell any, però, la reunió de Badalona va aplegar, a més, la presència de diverses autoritats del món local i d'institucions culturals barcelonines, i va comptar també amb la participació de comissaris d'altres províncies catalanes i de les Balears. En aquesta ocasió la reunió va estar presidida pel Comissario General, Julio Martínez Santa-Olalla.

Era un moment culminant de la trajectòria professional de Serra i Ràfols. La reunió de Badalona va ser un exponent de la vitalitat de l'organització que, de fet, ell havia ideat i dirigia. El mateix ministeri, des de la Comissaria General, se'n feia ressò a la vegada que intentava apuntar-se l'èxit, tal com es pot llegir en la presentació de la publicació de les actes:

Las reuniones periódicas de comisarios locales, colaboradores y ayudantes de toda la provincia fueron, desde el primer momento, una iniciativa felicísima y que la Comissaria General acogió con el mayor entusiasmo. En la presente publicación puede apreciarse que se trata de verdaderas reuniones de trabajo de gran valor informativo e incluso científico, y que permiten no ya sumar, sino multiplicar la eficacia del esfuerzo... Por otro lado, y junto a este aspecto cualitativo que

es visible en todos y cada uno de los trabajos presentados, existe un aspecto cuantitativo que nos llena de satisfacción, ya que es bien fácil comprobar la enorme riqueza de trabajos de diversas especies que una sola provincia puede realizar en un período como el que abarcan estas reuniones. La Comisaría cree poder estar legítimamente satisfecha de que, incluso en una región que ha tenido una tradición tan larga de organismos especializados en trabajos arqueológicos, haya sido visible el mayor grado de eficacia, modernidad y elasticidad que presenta el método y el montaje que han caracterizado los fecundos años de labor de esta Comisaría.

A Badalona Serra, mantenint-se sempre en un intel·ligent segon pla, havia aconseguit finalment plantar una llavor sòlida que amb els anys fructificaria amb força, primer amb el lideratge caut i tenaç de Josep Maria Cuyàs i seguit ja en els anys setanta amb l'empenta, decisiva en aquells moments, de Josep Maria Padrós i després per un estol de badalonins que han portat fins avui a consolidar amb resultats esplèndids la institució museística que va néixer en aquells anys. Sens dubte, el que s'havia aconseguit en aquell moment tenia molt mèrit, donades les precarietats extremes de tot tipus en aquells anys i especialment en el camp de la cultura i del patrimoni. L'èxit va fer prendre consciència als badalonins de la importància del seu patrimoni arqueològic, i a més iniciava un camí que esdevindria fecund. Però també cal dir, des de la perspectiva d'avui, que el resultat va ser de moment més aviat modest. D'aquella illa d'uns dos mil metres quadrats de superfície que aleshores es va construir, la part del solar reservat per al museu no arribava a una cinquena part, i encara que el que seria el soterrani visitable s'ampliava alguns metres sota els habitatges per deixar visible la totalitat de les restes de les termes i del carrer contigu, a la resta de l'illa es van aixecar els blocs sense excavació prèvia; només es va poder fer un seguiment de les rases obertes per als fonaments de la nova construcció. Quedava doncs segellada una part important de les restes arqueològiques de la *Baetulo* romana. A més, aquella actuació representava el tret de sortida de la urbanització de la totalitat del Clos de la Torre: era clar que tot seguit s'aniria activant la edificació de la resta d'illes previstes. Però Cuyàs, amb Serra i la Comisaría al darrere, no tiraven la tovallola: amb el seu pragmatisme i en la mesura del possible continuarien actuant arqueològicament a la zona per continuar evidenciant les seves possibilitats. Així, a les darreries del mateix any 1955, i aprofitant l'impuls de l'impacte social i mediàtic dels actes desenvolupats els mesos anteriors, es va portar a terme una altra excavació en extensió a l'Hort de les Monges, situat davant de les termes

a l'altra banda de la carretera, on ja el 1928, en el *Baetulo-Blanda*, Serra havia descrit la presència de nombrosos vestigis visibles en superfície; ara, l'excavació va permetre descobrir els fonaments de dues grans torres semicirculars que corresponien a un tram de la muralla que havia tancat la ciutat romana pel cantó de mar, i aparegueren també restes d'unes altres termes, segurament ja d'època imperial.

Però l'any següent, el 1956, la destitució del ministre d'Educació, Ruiz-Jiménez, com a conseqüència de la pressió del falangisme dur i el canvis polítics que la van seguir, van portar a l'extinció de la Comissaria General de Excavacions Arqueològiques i, lògicament, també de la comissaria provincial de Barcelona, tancant així aquella reeixida experiència que havia pilotat Serra durant més de deu anys.

A Badalona però, tal com ja hem remarcat, la llavor estava posada i, malgrat que aleshores es va interrompre aquell fort impuls que s'havia sabut imprimir des de la Comissaria i que molt probablement hauria comportat encara per al Clos de la Torre resultats immediats molt més profitosos, aquella llavor acabaria fructificant, encara que amb més lentitud del que hauria estat desitjable.

El 1957 Cuyàs, amb el suport de l'Ajuntament, va poder encara portar a terme al Clos de la Torre una altra intervenció arqueològica preventiva d'una certa envergadura amb el descobriment d'una piscina monumental de més de 13 metres de llargada, apareguda en fer els fonaments d'un nou bloc d'habitatges en una altra parcel·la; la col·laboració dels propietaris de l'immoble en construcció va permetre excavar-ne la totalitat i deixar-la visible al soterrani de l'edifici. Pocs anys després, però, els terrenys de l'antic Clos de la Torre estaven ja urbanitzats i la major part de les parcel·les resultants havien estat ja edificades, i segellada la seva riquesa arqueològica. Josep Maria Cuyàs, sempre pragmàtic, va dedicar els seus esforços a consolidar el nou museu: la cripta visitable es va construir de seguida, però el museu pròpiament dit va ser durant anys només una planta baixa provisional, en la qual Cuyàs va aixoplugar, a més de l'arqueologia, nombroses activitats culturals amb una participació ciutadana notable. El Museu amb les seves cinc plantes no es va inaugurar fins al 1966, però aviat es convertiria en la institució que impulsaria l'estudi científicoarqueològic global i complet de la *Baetulo* romana i, més endavant, l'instrument d'una gestió moderna i eficient del patrimoni arqueològic de la ciutat.

En els darrers anys setanta, en ple procés cap a la transició democràtica del país, es va produir un intent d'edificació de la darrera part del Clos de la Torre

que havia quedat lliure de construccions, la part situada al costat de la Torre Vella, que s'havia mantingut tots aquells anys com a pati de l'escola ubicada en aquella mansió històrica dels senyors de Badalona, i que urbanísticament era la continuació de l'illa on s'aixeca l'edifici del museu. Aquesta vegada, la pretensió d'acabar amb l'últim espai lliure de l'antic Clos va provocar una àmplia mobilització ciutadana. Des del museu de Badalona, amb el suport de les institucions politicoculturals, que començaven a renovar-se, es va poder imposar el seguiment arqueològic de les edificacions que es volien bastir, i una vegada més el Clos de la Torre va donar resultats arqueològics de primer ordre que van obligar a aturar les obres. Finalment, ja en els anys vuitanta, es va resoldre el tema construint només una filera d'habitatges que completava i tancava l'illa construïda els anys cinquanta, i la resta del solar va quedar destinada a una àmplia plaça pública, la plaça Font i Cussó, sota de la qual, i també de la filera d'habitatges, que es van construir sobre pilots, quedava el jaciment arqueològic perquè fos excavat en extensió.

Avui aquest ampli espai soterrani, ja excavat i unit amb la cripta del museu després d'un procés complex que ha durat dècades, es pot visitar entrant des del Museu de Badalona en un extens recorregut equipat amb una espectacular museografia inaugurada el 2010, que permet esbrinar i aprofitar els valors culturals que conté un jaciment arqueològic tant important com el de la *Baetulo* romana, i començar també a explotar les seves potencialitats en el camp del turisme. Diguem també que avui, aquesta invitació a la immersió en la *Baetulo* romana, el públic la pot completar des del museu amb la visita a la casa romana del carrer Lladó, aquella primera peça on va començar la dedicació de Serra i Ràfols a l'arqueologia badalonina, en la qual les intervencions arqueològiques fetes aquests darrers anys han culminat amb el desenvolupament d'una atractiva museografia.

Sens dubte el futur arqueològic del Clos de la Torre hauria pogut ésser molt més brillant, però segurament també els fruits i la visibilitat considerable que ja s'han aconseguit fins ara faran que la riquesa arqueològica encara immensa i inexplorada que s'hi conserva soterrada a profunditat considerable, sobretot a la plaça de l'Assemblea de Catalunya i a l'Hort de les Monges, sigui encara més apreciada i posada en valor per les noves generacions en les properes dècades. Serra no ha pogut veure com han fructificat aquelles actuacions tenaces i aquells afanys dels anys difícils, sense els quals l'arqueologia de la ciutat romana de *Baetulo* no hauria arribat on avui està, i la nostra cultura seria molt més pobre en

JOSEP GUITART I DURAN

aquest camp. Per part meva voldria que aquestes ratlles afegides a l'homenatge que des de l'Institut d'Estudis Catalans es tributa a Josep de C. Serra i Ràfols siguin un recordatori del deute que Badalona té envers aquest valuós arqueòleg i lleial català, i a la vegada il·lustrin amb aquest exemple paradigmàtic el valor i el mèrit de la seva trajectòria professional i vital.

BIBLIOGRAFIA

- VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, celebrada en Badalona el 23 de octubre de 1955. Madrid: Dirección General de Bellas Artes, 1956. (Informes y Memorias; 32)
- ALMAGRO BASCH, M; SERRA I RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS I ROCA, J. *Carta Arqueológica de España: Barcelona*. Madrid, 1945.
- BALCELLS, A; PUJOL, E. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum I: 1907-1942, Volum II :De 1942 als temps recents*. Barcelona, 2003-2007.
- BALIL, A. *La casa romana en España*. Madrid, 1959.
- «Mosaicos romanos de Baetulo (Badalona)». *Zephyrus*, xv, 1964, p. 85-100.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M.^a. «Las termas romanas: continuan los interesantes hallazgos arqueológicos en el Clos de la Torre». *Revista de Badalona*, 10 d'agost de 1955.
- *Història de Badalona*. Badalona, 1975- 1982.
- D'ORS, A. «Sobre la *tabula patronatus* de Badalona». *Emerita*, 7, 1939, p. 156 i s.
- FONT I CUSSÓ, J. «Una toballa arqueològica singular». *Butlletí de l'Agrupació Excursionista Badalona*, novembre-desembre de 1934.
- *62 articles*. Badalona: Museu de Badalona, 1980.
- GUITART I DURAN, J. *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*. Badalona: Museu de Badalona, 1976. (Monografies Badalonines; 1)
- L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975). Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*. Mataró, 2003.
- SERRA I RÀFOLS, J. de C. *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1928.
- «Excavacions a Badalona». A: *Anuari de l'IEC, 1927-1931*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 100-111.

- «Una *tabula hospitalis* trobada a Badalona». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, (Barcelona), novembre de 1934, p 334 i s.
 - «Les excavacions al Clos de la Torre». A: *Memòria realitzada pels amics de l'Art Vell de 1929 a 1935*. Barcelona, 1935.
 - «Excavaciones en *Baetulo* (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad». *Ampurias*, I, 1939, p. 268-289.
 - «Sobre unos ejes o quicios de la puerta de la ciudad de *Baetulo* (Badalona)». *Archivo Español de Arqueología*, xv, 1942, p. 71-75.
 - «*Baetulo* (Badalona). Descubrimientos». *Fasti Archaeologici*, VIII, 1956 (1958), p. 301.
- Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya. Memòria 1936-1937*. Barcelona, 1937.
- VILARROYA, J. (dir.). *Història de Badalona*. Badalona: Museu de Badalona, 1999 (Monografies badalonines; 16)